

Ярослав ГРИЦАК

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ. 1991-2001: ДЕСЯТИЛІТТЯ ЗМІН

Стаття розглядає розвиток української історіографії протягом першого пост-комуністичного десятиліття. Аналіз інституційних змін виявляє тенденції до децентралізації академічної продукції та зростання її різноманітності, з одного боку, та до спроб зберегти домінуючі позиції колишнього академічного істеблішменту, з другого. Окрема увага присвячена появі тих нових середовищ, які свідомо зосереджуються на теоретичних питаннях у своїх намаганнях змодернізувати історичні дослідження та вийти за межі національної парадигми у писанні історії. Загальний висновок зводиться до того, що незважаючи на те, як багато було зроблено, ще більше залишається зробити. Впровадження ширшого порівняльного контексту – тобто національних історіографій у посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи – веде до більш позитивної оцінки аніж та, котра може бути зроблена на основі лише внутрішнього розвитку української історіографії.

Згідно з теорією стежкової залежності (*path-dependency theory*), «те, куди ти потрапиш, залежить від того, звідки та вийшов»¹. Тож, аби задовільно охарактеризувати зміни в українській історіографії за останнє десятиліття, слід почати бодай із короткої характеристики її становища перед 1991 р. Окремі моменти такої характеристики буде подано нижче під час опису інституційної мережі, тематики та методології сучасних історичних досліджень в Україні. На самому ж початку як відправною тезою для дальшого розгляду всієї проблеми можна обмежитися цитатою зі статті канадсько-українського історика Ореста Субтельного: «...порівняно зі своїм відносно високим рівнем соціально-економічного розвитку [Радянська. – Я. Г.] Україна мала диспропорційно слабкорозвинуту історіографію»². Радянська українська історіографія була вкрай запровінціалізованою та заізолюваною; перелік тем і сюжетів, що ними займалися українські історики, був невеликим. Тому на початку 1990-х видавалося цілком виправданим ставити питання: «Чи існує взагалі українська історіографія?»³. Іншим віддзеркаленням цієї аномальної ситуації був той факт, що десяток західних спеціалістів – головно, українського походження – вважались авторитетнішими дослідниками з української історії, ніж тисячі її істориків в Україні. Таку ситуацію важко було собі уявити щодо, скажімо, польської чи російської історіографій⁴.

¹ Putnam R .D. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton NJ, 1993. P. 179.

² Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies, 18, № 1-2 (Summer-Winter 1993). P. 36.

³ Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле (Київ). 1993. № 1. С. 4-16.

⁴ Subtelny O. Op. cit. P. 36.

I. Інституції та кадри

Беручи до уваги цей сумний стан справ, не дивно, що початковий імпульс до змін прийшов ззовні. Наприкінці 1980-х у двох головних українських центрах, Києві та Львові, виникло кілька громадських організацій, котрі проголосили своїм головним завданням відновлення української історичної пам'яті. Це були або місцеві філії всесоюзних організацій (як-от «Меморіялу» чи Асоціації Молодих Істориків, центри яких були у Москві), або культурницькі організації, пов'язані з українською опозицією (Український Культурологічний Клуб у Києві та Товариство Лева у Львові)⁵. В будь-якому разі, більшість важливих дискусій на історичні теми у той час відбулися поза академічним істеблішментом.

Розбудову нової інституційної інфраструктури великою мірою було задумано як відновлення давніших установ, що існували чи до радянської влади, чи на її ранньому етапі (1920-ті рр.). У 1987 р. у складі Академії Наук УРСР створено Археографічну Комісію. Вибір назви мав ніби підкреслити тяглість між нею та Археографічною Комісією, що діяла у 1920-х і була зліквідована в 1930-х, у розпал радянських репресій. Двома роками пізніше, 1989 р., у Львові відроджено Наукове Товариство ім. Шевченка з великою історичною секцією (НТШ було закрито у 1940 р., слідом за радянською анексією Західної України). Відродження обох цих інституцій мало символічне значення, оскільки вони були пов'язані з Михайлом Грушевським, дуаеном модерної української історіографії. Його праці було заборононо за радянського режиму; будь-який поклик на нього трактувався як ідеологічне відступництво. Боротьба за перевидання праць ученого стала головною інтелектуальною подією кінця 1980-х і дуже посприяла подальшій дерадяннізації української історії⁶.

Інституції, створювані наприкінці 1980-х років як альтернатива до наявної радянської академічної системи, після проголошення української самостійності у 1991 р. поступово стали набувати ознак істеблішменту. Археографічну Комісію було перетворено на повноправну академічну установу – Інститут української історіографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Інститут археографії, а також НТШ відкрили по Україні свої філії й розпочали амбітні видавничі проекти⁷.

⁵ Kuzio T., Wilson A. *Ukraine: Perestroika to Independence*. Edmonton, Toronto, 1994. Pp. 70-72, 74—75, 94-95; Резолюція конференції молодих істориків, 20-21 жовтня 1989 р. // Поступ. 1989. № 15.

⁶ Білокінь С. І. Михайло Грушевський // Літературна Україна. 1988. 21 липня; Дашкевич Я. Найвидатніший український історик // Слово і час. 1991. № 9. С. 18-24; Сарбей В. Г. Як нам ставитися до М. Грушевського? З приводу деяких некомпетентних публікацій // Радянська Україна. 1988. Серпень 27; Сарбей В. Г. До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського // Український історичний журнал (далі – УІЖ). 1989. № 10. С. 114-126; Симоненко Р. Г. Правда історії – вірність історії // Комуніст України, 1988, № 9. С. 76-88; Див. також: Klid B. W. *The Struggle over Mykhailo Hrushevs'kyi: Recent Soviet Polemics* // *Canadian Slavonic Papers*, 33 (1991). Pp. 32-45.

⁷ Романів О. Дальшої дороги! // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. Т. ССХХІ. Праці філологічної секції. Львів, 1990. С. 5-8; Сохань П. С. Стан і перспективи розвитку української археографії // Український археографічний щорічник. Вип. 1. Київ, 1992. С. 9-18.

На відміну від них, колишні радянські академічні інституції досить повільно відповідали на новий виклик. Винятком був хіба Інститут суспільних наук у Львові зі своїми декількома історичними відділами. Ця інституція виводила свій родовід з розпущеного у 1940 р. НТШ; багатьом членам колишнього Товариства, після відповідного «ідеологічного перевиховання» було дозволено працювати в Інституті, а Іван Крип'якевич, учень Грушевського та голова (1934—1940) історичної комісії НТШ, обіймав у 1953-1962 рр. посаду директора Інституту⁸. Він виховав цілу плеяду львівських істориків, яких горбачовські часи застали саме у цьому Інституті. Не дивно, що наприкінці 1980-х років Інститут суспільних наук залучився у політичні процеси і служив базою опозиційного руху у Львові.

У Києві таку роль відігравав Інститут літератури ім. Тараса Шевченка, тоді як Інститут історії, де зосереджувалася найбільша група професійних істориків, залишався твердиною старого режиму. Проте тільки-но настав кінець радянської влади, цей Інститут зреформував свою структуру й дослідницькі пріоритети⁹. На середину 1990-х він повністю «видужав» від своєї інертності й навіть спробував повернути собі колишню провідну позицію в українській історіографії¹⁰. Але це завдання виявилось заважким, якщо не недосяжним, особливо з появою нових конкурентів. На початку 1990-х усередині Академії виникли менші, порівняно з ним, інститути, утворені за ініціативою провідних українських діаспорних істориків (Омелян Пріцак і Ярослав Пеленський), котрі об'єднували найкращих «континентальних» фахівців у декількох історичних галузях (Інститут сходознавства та Інститут східноєвропейських досліджень).

Українські університети перебудовували свої історичні відділи навіть повільніше, аніж академічні інститути. За радянського режиму, історію, як і багато інших дисциплін, було шттивно поділено на академічну та університетську сфери. Перша зосереджувалася на дослідженнях, тоді як друга обмежувалася майже виключно навчанням історії. За таких обставин більшість університетів не мали змоги розвинути свої власні академічні школи¹¹.

Ситуація поволі змінювалася зі створенням цілком нових університетів. Деякі з них, як-от Києво-Могилянська Академія (1993) та Львівська Богословська

⁸ Див.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, 2001.

⁹ Див.: Кондуфор Ю. Сьогодні Інституту історії України АН УРСР // УІЖ. 1991. № 7. С. 57-60.

¹⁰ Данилюк Ю. З., Реснт О. П., Рубльов О. С. 60-річчя Інституту історії України НАНУ // УІЖ. 1997. № 1. С. 150-154; Реснт О. П., Лисенко О. В. Видання Інституту історії України НАНУ // УІЖ. 1998. № 1. С. 40-55.

¹¹ Напевно, одиничним винятком був Дніпропетровський держуніверситет, який мав особливий статус у рамках радянської української освітньої системи, що, зокрема, виявлялось у безпосередніх й інтенсивних контактах з Московським державним університетом. Тут під егідою Миколи Ковальського виникла академічна школа, яка насамперед займалася ранньомодерною українською історією з наголосом на джерелознавчих дослідженнях. У цьому ж університеті, завдяки інтенсивній співпраці з Москвою, розвинулися цілком новітні методології, як-от кліометрика. Див.: Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог-Нью-Йорк, 1999. Підгаєцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? // Україна Модерна. Число 4-5 за 1999-2000 рр. Львів, 2000. С. 310-315.

Академія (1994, з 2002-го – Український Католицький Університет), мали стати альтернативними недержавними університетами. їх створено як «відроджені» традиційні університети, але з найсучаснішими навчальними планами й дослідницькими програмами. Інші інституції, як-от Інститут історичних досліджень (Львівський національний університет імені Івана Франка) чи Східний інститут українознавства ім. Ковальських (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна), створено у рамках державних університетів з наміром подолати розрив між академічною й університетською наукою та поліпшити стандарти вивчення і дослідження історії. Окрім того, у таких важливих історичних містах України, як Запоріжжя, Острог чи Луцьк, засновано нові державні університети, котрі за кілька років розвинулися у регіональні осередки історичних студій.

Поступ в інституційному вимірі, напевно, найкраще ілюструє список наукових періодичних видань у галузі історії. Цей список, котрий зі зрозумілих причин не може претендувати на вичерпну повноту, відображає потужне зростання наукової продукції, від 22-х часописів у 1990 р. до 190-та у 2001 р. (табл. 1). Останнє десятиліття продемонструвало також небувале географічне різноманіття. Хоча Київ як столиця залишився на першому місці щодо кількості наукових видань, його монополію було відчутно підважено: київська частка в періодиці впала з 63,3% у 1991 р. до 41,5% у 2001 р. Тепер кожен обласний центр зазвичай має щонайменше один історичний часопис. Іншим оптимістичним знаком подальшої децентралізації є виникнення нових часописів у менших містах (Дрогобич, Кам'янець-Подільський, Ізмаїл, Острог та Симферополь).

Водночас оцінити загальні зміни щодо складу викладачів і науковців важко внаслідок браку достовірної статистики. Однак з певним наближенням можна ствердити, що за останнє десятиліття, незважаючи на досить важкі економічні умови, не сталося значного скорочення кількості істориків¹². Найважливішою зміною було тотальне зникнення цілої категорії т. зв. істориків КПСР. Вони працювали у найменш фаховій і найбільш заідеологізованій історичній спеціальності й водночас мали найпривілейованіший статус. Гадалося, що ліквідація цієї касти призведе до поліпшення академічних та викладацьких стандартів в історії. Проте за іронією долі більшість із цих істориків просто формально перейменували себе на «істориків України», хоча їхню фахову придатність у цій новій ділянці ніколи не було перевірено чи доведено. Вони, у новій іпостасі, і далі складають значну частку академічної спільноти.

Іншою радикальною зміною у кадровому вимірі стала поява нової групи, переважно молодих істориків, що отримали освіту поза Україною. Більшість з них є випускниками Центральноєвропейського університету (Будапешт), який має добре розроблені програми магістра (MA) та доктора (Ph. D.) в історії й споріднених дисциплінах. Менша кількість здобула свої докторські та магістерські ступені у північноамериканських та західноєвропейських університетах. Великі надії пов'язують з Європейським Колегіумом польських і українських університетів у Любліні, де на докторській програмі навчаються декілька десятків молодих

¹² У 1970 р. в УРСР було 3347 професійних істориків. З них 138 докторів і 1199 кандидатів наук. На початок 1990-х ця цифра, згідно з деякими підрахунками, подвоїлась. Див. *Subtelny O. Op. cit.* Рр. 50-51.

Таблиця 1

Нові періодичні видання з історії, які почали виходити в Україні після 1991 р.

№ п/п	Регіон	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	Рік невест.	Всього 1991-2001
1	Вінниця													1	1
2	Дніпропетровськ	1				1		1	3	1				1	7
3	Донецьк			1	1				1		1		1	1	6
4	Дрогобич					1								1	2
5	Запоріжжя	1			1			1	2	1				2	7
6	Ізмаїл													1	1
7	Івано-Франківськ								1	1	1				3
8	Кам'янець-Подільський								1						1
9	Київ	14	2	7	3	4	1	4	11	7	11	5		10	65
10	Луганськ													2	2
11	Луцьк							2	1					1	4
12	Львів	3	2		4			2	1	1				3	15
13	Миколаїв													1	1
14	Одеса						3	1			1			1	6
15	Острог								1						1
16	Переяслав-Хмельницький													1	1
17	Полтава				1					2					3
18	Рівне													1	1
19	Сімферополь	1					1		1					1	3
20	Суми													1	1
21	Тернопіль													1	1
22	Ужгород			1			1			1	1				4
23	Харків	2			2	2	4	3	2	2	2			1	18
24	Херсон													2	2
25	Черкаси													1	1
26	Чернівці							1	2	1				1	5
27	Чернігів						1		1					2	4
28	Невідомий					1			1		1			3	6
	Всього	22	2	9	12	9	11	15	29	17	18	5	1	40	172

Таблиця складена на підставі каталогів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника

українців та українок, а також з діяльністю Центру Дослідження Античної Традиції при Варшавському університеті, який, серед іншого, займається перекваліфікацією студентів та аспірантів з України. І, нарешті, існує досить значна група істориків різного віку, котрі за останнє десятиліття взяли участь у численних програмах обміну (Fulbright, IREX, DAAD та ін.).

Усі ці зміни були безпосереднім наслідком «відкриття» України зовнішньому світові. З цього огляду процеси в Україні відповідають загальній схемі радикальної зміни академічної кон'юнктури у колишніх радянських республіках. Що робить Україну відмінною, то це та міра, якою спричинилася до цих змін українська

діяспора у Північній Америці та Європі. Вона або фінансувала, або очолювала більшість нових інституцій (чи те й те водночас), щонайменше на початковому етапі. До того ж, американські та європейські історики були дуже активні в інтеграції українських інституцій у міжнародні академічні мережі. Повний перелік прикладів є занадто довгим, щоб подати його тут¹³.

Іншим важливим чинником змін була і є діяльність фонду Сороса, котрий або прямо (через свою національну філію – фонд «Відродження»), або непрямо (через численні програми (як-от Higher Education Support Program чи Research Support Scheme)) фінансує чимало міжнародних проєктів, у яких взяли участь й українські історики.

В будь-якому разі, не можна не зауважити одну дуже драматичну зміну в зовнішніх зв'язках української історіографії. До 1991 р. це була майже виключно українсько-російська орбіта. Порівняно з нею контакти українських істориків з істориками інших радянських республік були незначними, а якщо й були, то найчастіше йшли через Москву. Після 1991 р. колишня українсько-російська вісь диверсифікувалась у багатосторонні відносини, де позиція Росії, порівняно з Північною Америкою, Західною та Центральною Європою, є досить маргіальною¹⁴. Що залишається незмінним, то це низька кількість контактів між українськими істориками та їхніми колегами з пострадянських неросійських та пост-соціалістичних країн. Якщо вони зустрічаються чи обмінюються інформацією щодо останніх публікацій, то роблять це найчастіше у Кембриджі, Парижі чи Тюбінгені, але не у Москві, Києві чи Празі. Вагомими винятками є численні польсько-українські спільні наукові ініціативи, які за останнє десятиліття зросли до небачених раніше масштабів. Характерною їхньою рисою є те, що вони зазвичай залучають й інші сусідні країни, які поділяють спільну історичну спадщину – Білорусь і Литву¹⁵.

¹³ Наведу лише декілька прикладів: Інститут сходознавства та Інститут східноєвропейських досліджень (віднедавна перейменований на Інститут європейських досліджень) було створено за ініціативою видатних українських еміграційних істориків, Омеляна Прицака та Ярослава Пеленського. Проф. Марта Богачевська-Хомяк, відома своїми дослідженнями українського феміністичного руху, тепер очолює програму Фулбрайта в Україні. Борис Гудзяк, який отримав свій Ph. D. у Гарвардському університеті, спеціалізуючися на ранньомодерній східноєвропейській історії, тепер є ректором УКУ. Завдяки великим жертвам північноамериканської української діаспори було засновано Києво-Могилянську Академію, а також Інститут історичних досліджень при ЛНУ ім. Івана Франка й Східний інститут українознавства ім. Ковальських (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна).

¹⁴ Наскільки мені відомо, було лише дві конференції, що їх спільно zorganizували українські та російські історики. Це не йде в жодне порівняння з кількістю, скажімо, українсько-польських конференцій. Матеріали першої українсько-російської конференції вийшли друком: *Миллер А. И., Репринцев В. Ф., Флоря Б. Н. (ред.). Россия-Украина: история взаимоотношений. Москва, 1997.*

¹⁵ З цього огляду, слід особливо згадати діяльність Інституту Центрально-Східної Європи Люблінського католицького університету. Він zorganizував численні конференції та зреалізував амбіційний проєкт написання нових синтез білоруської, литовської, польської й української історій за участю науковців з усіх чотирьох країн. Метою проєкту було написання історії цих країн як одного цілого регіону, Центрально-Східної Європи, відповідно до історичних концепцій розвинутих у міжвоєнній польській історіографії. Детальніше див.: *Kloczowski J. Europa Środkowowschodnia w historiografii krajów regionu. Lublin, 1993.*

Ця переорієнтація мережі зовнішніх зв'язків справила важливий вплив на інституційні, інтелектуальні та, що дуже важливо, фінансові аспекти функціонування української історичної науки. Щодо фінансової сторони, то ці зміни урізноманітнили джерела прибутку для багатьох істориків, а особливо допомогли їм далі працювати за дуже важких економічних умов посткомуністичної трансформації. Традиційна роль держави як головного і єдиного джерела фінансування наукових досліджень поступово відійшла в минуле. І насправду, ті інституції, які все ще повністю залежали від державного фінансування, опинились у дуже скрутній ситуації¹⁶. До того ж, відкриття альтернативних джерел фінансування стало підставою для більшої академічної свободи, особливо в умовах, коли держава і завжди слухняний їй науковий істеблшмент пробує диктувати, що і як досліджувати та писати. Негативною стороною цього явища є «відплив мізків», який особливо зачіпає найкреативнішу частину академічної спільноти¹⁷.

Реальні наслідки цих інституційних змін залишаються поки що досить неясними. Видається, вони вплинули лише на найактивнішу частину наукового середовища, що користується привілеєм проживання у великих адміністративних центрах, або ж, як у випадку Львова чи Чернівців, мають додаткову перевагу близькості до західного кордону. Це саме стосується і спроб подолати розрив між університетською та академічною системою – ці зусилля зачепили лише верхівку обох айсбергів, які і далі дрейфують нарізно. У 2000 р. фонд «Відродження» розпочав Мегапроект в історії, який мав за мету створити мережу, що охоплювала б університети по всій Україні плюс закордонних партнерів, водночас маючи й іншу ціль – поєднати викладацьку й дослідницьку роботу. Однак цей проект, після відносно успішного старту, «почив у Бозі», через дуже активне, але не до кінця зрозуміле й не надто логічне намагання фонду «Відродження» поширити цю мережу на Білорусь і Росію. Коротка і сумна історія Мегапроекту може послужити ще одним доказом суперечливого характеру змін, котрі відбуваються в історичній галузі в Україні після 1991 року.

¹⁶ Державне фінансування Академії Наук у 1998 році покривало лише 40% її мінімальних потреб; а протягом 1992-1998 рр. державні фінансові затрати університетської освіти зросли приблизно на 80%. Див.: Андрієвська О. Оновлення імперії знань // Критика. 2001. № 4. С. 13.

¹⁷ Поміж них – Сергій Плохій з Дніпропетровська, провідний спеціаліст з ранньомодерної української історії, а також Сергій Єкельчик з Києва, який спеціалізується у модерній українській історії і є найкреативнішим і теоретично найчутливішим істориком з молодшої генерації. Засобом еміграції для них послужила інституція, створена зусиллями української еміграції – Канадський Інститут Українських Студій (Canadian Institute for Ukrainian Studies) при Альбертському університеті (провінція Едмонтон). Тепер при цьому інституті є кілька аспірантів з України; лише один з них виявив бажання повернутися до України після захисту дисертації. Також є кілька молодших істориків, які постійно подорожують між своєю батьківщиною, Північною Америкою та Європою, доволі довго перебуваючи за кордоном. Наскільки мені відомо, в Україні працюють лише дві міжнародні програми, спеціальною метою яких є протидіяти відпливу мізків і забезпечити історикам можливість залишитися на батьківщині: 1) Civic Educational Project (ще одна програма, фінансована головно фондом Сороса) допомагає підтримувати молодих науковців зі Східної Європи, які закінчили західні університети, забезпечуючи їм регулярну зарплатню за умови, що вони викладатимуть у вітчизняних університетах; 2) American Council of Learned Societies, який надає гранти науковцям у Білорусі, Росії та Україні за умови, що ці гранти буде витрачено «на місці». Аналогічний проект, фінансований фондом Сороса, Research Support Scheme, припинив існування кілька років тому.

Щодо професійної корпорації істориків, то вона залишається інфікованою численними хворобами старої системи. Насамперед, відчувається хронічна нестача спеціалістів певного профілю, наприклад, істориків-античників і медієвістів. Професійний вишкіл істориків залишає бажати набагато кращого, особливо на рівні бакалаврату. Найвідоміші українські історики є радше талановитими самоуками, яким вдалося подолати численні прогалини у професійному підготованні шляхом інтенсивної самоосвіти. З іншого боку, перша пострадянська генерація істориків, яка отримала освіту в західних університетах, слабо інтегрується в академічні та університетські структури. Ключові позиції у багатьох випадках посідають ще представники «старої школи». Крім того, деякі академічні групи і школи неспроможні проартикулювати свої погляди через відсутність ресурсів і/або несумісність з «офіційними» структурами¹⁸. Іншою негативною стороною сучасної української історіографії є явища, які навряд чи були б толеровані всередині нормальної академічної спільноти: як-от численні приклади відвертого плагіату¹⁹, зловживання у системі наукових ступеней тощо.

Не випадає сумніватися у тому, що значна частина робіт українських істориків грішить невисокою якістю. Проте було б грубим спрощенням поширити цю оцінку на всю українську історіографію. Як у плані інституційного ландшафту, так і їхніх людських ресурсів, історична галузь стала дуже різномірною, поділеною на різні табори й групи. Це засвідчує, зокрема, різноманіття підходів та значно ширший, аніж перед 1991 роком, вибір тем і проблем.

II. Теми і проблеми

Історія в Україні переважно залишається історією України. Хоча в університетських навчальних планах частка, відведена всесвітній історії, виразно домінує над часткою української історії, серед тем дисертацій пропорція цілком протилежна. Контраст стає ще різочішим, якщо взяти до уваги кількість публікацій зі всесвітньої історії (табл. 2). Проте найбезперечнішою ознакою цього дисбалансу є мізерна кількість монографій та університетських підручників з неукраїнської історії. Кількома винятками є монографії, що їх написали молоді історики з Чернівецького університету та новий проект університетських підручників, розпочатий спільно Львівським національним університетом та Українським Католицьким Університетом²⁰. І Львів, і Чернівці історично є найбільш західноорієнтованими центрами: вони поділяють спадщину Габзбурзької імперії, й аж до занепаду комунізму були найменш зрадянзованими регіонами України. Поза Західною

¹⁸ Див.: *Кравченко С.* Чи має Україна істориків? // *Критика*. 2001. № 4. С. 18-19.

¹⁹ Один з недавніх прикладів: *Ричка В.* За ким б'ють у «литаври»? // *Український гуманітарний огляд* (далі – УГО). Вип. 4. Київ, 2000. С. 138-142 (це відгук на університетський підручник: *Коцура В. П., Коцура А. П.* Історіографія історії України: Курс лекцій. – Чернівці, 1999).

²⁰ *Джеджора О.* Історія європейської цивілізації. Львів, 1999; *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуrow А.* Французька історіографія ХХ століття. Львів, 2001; *Підкова І., Джеджора О.* Світова історія ХІХ-ХХ століття. Словник. Львів, 2000. З очікуваних університетських посібників з історії Франції, Польщі та Росії два вже з'явилися: *Ададуrow В.* Історія Франції. Королівська держава та створення нації: від початків до кінця ХVІІІ століття. Львів, 2002. *Зашильняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002.

Україною такі спроби є рідкісними. Як виняток варто згадати історію слов'янських країн, підготовану в Києві²¹. Варто зауважити, що – хоч як це парадоксально звучить – досі в Україні немає історії її найближчої та найбільшої сусідки, Росії, хоча багато східноукраїнських університетів (Дніпропетровський, Донецький і Харківський) займаються історією українсько-російського пограниччя. Тривожить також мала кількість книжок, дисертацій і статей з української історії, які б інтегрували українські теми у ширший компаративний контекст.

Щодо конкретно українських тем, то серед них домінують два періоди – «коротке» ХХ ст. (1914-1991 рр.) і ранньомодерний період «козаччини» (табл. 2).

Таблиця 2

«Український історичний журнал», 1991-2001: тематика статей

а) загальний огляд

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Світова історія	8	6	1	2	4	1	3	3	5	5	3
Історія України	75	77	48	39	46	49	44	50	45	48	38
Методологія, теорія	4	5	2	3	0	0	0	2	3	4	0
Історіографія, джерелознавство	33	26	20	9	17	15	15	9	11	4	6

а) статті з історії України

Періоди / Рік	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Історія до 1569	3	3	4	3	4	8	8	5	4	8	4
Історія 1569 –1772	14	14	6	3	17	10	7	13	8	12	4
Історія 1772 –1914	13	12	6	4	6	8	5	9	8	11	7
Історія 1914 –1991	41	45	31	25	19	20	23	23	24	27	20
Історія 1914 –1991	4	3	1	4	0	3	1	0	1	0	3

Цей дисбаланс є наслідком кількох факторів. Багато подій цих двох періодів стали першими мішенями радянських цензорів, а також фальсифікацій, оскільки вони забезпечували надлишок матеріалів, через які українську історію можна було б трактувати як окремішню від російської і радянської. Тому наголос на цих періодах протягом першого пострадянського десятиліття є своєрідною реакцією на радянські заборони. Цей акцент також відображає відродження національної парадигми як головної інтелектуальної структури для написання історії у пострадянській Україні. Ця парадигма замінила вульгаризовану форму соціальної історії у вигляді марксистської класової парадигми, що домінувала у радянській історіографії.

²¹ Яровий В. І. Історія західних та південних слов'ян у ХХ ст. Курс лекцій. Київ, 1996; Яровий В. І., Ільющин І. І., Шумило В. П. Історія західних та південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.). Курс лекцій. Київ, 2001.

Загалом, ця зміна парадигм завершилась на середину 1990-х, услід за офіційними святкуваннями 5-ї річниці української незалежності та 130-річчя народження Грушевського. На той час правляча пострадянська українська еліта (яка все ще є дуже радянською за своїм походженням й ідеологією) визнала Грушевського батьком-засновником української держави. Тому більшість українських істориків у відповідь на нову політичну кон'юнктуру визнали схему української історії Грушевського²² як абсолют – навіть ті, які ще десять років тому засуджували цю схему як «буржуазно-націоналістичне викривлення» української історії.

Ця схема становить серцевину модерного українського національного міту²³. Але національні міти, відповідно до їх постійного національного повторного відкриття і повторного привласнення, стають предметом постійного переосмислення й ревізії²⁴. Саме це й сталося зі схемою Грушевського у пострадянській українській кон'юнктурі. Від своїх опонентів (українських нерадянських істориків з т.зв. державницької школи) схема Грушевського у своєму «новому виданні» засвоїла міт континуїтету/тягlosti української історії як послідовності «національних держав» (Київська Русь – Галицько-Волинське королівство – почасти Велике князівство Литовське – Козацька держава XVII-XVIII ст. – Українські Народні Республіки й Українська Держава 1917-1920 рр.) Проміжки між окремими ланками цього ланцюга заповнювалися періодами «національних відроджень». У кінцевому результаті це створювало ілюзію безперервності національної історії, в якій одна українська держава після свого зникнення замінялася іншою внаслідок боротьби українців проти чужоземного гніту. Багато в чому це скидається на схему наступності соціально-економічних формацій (від рабовласництва до феодалізму, від феодалізму до капіталізму й від капіталізму до комунізму), котра була організаційним принципом радянського історичного наративу. Так само як у радянській схемі головною рушійною силою у зміні формацій була класова боротьба пригноблених класів, так в оновленій схемі Грушевського вирішальну роль відіграє українська національно-визвольна боротьба²⁵.

Зовнішня схожість обох парадигм дозволяє зрозуміти ту легкість, з якою більшість українських істориків перейняли схему писання історії «за Грушевським», а також живучість окремих аргументів та навіть стилю писання, успадко-

²² Див.: *Грушевський М.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // *Статті по славянознавству*. Вып. 1. Спб., 1904. С. 298-304. Це одна з найвідоміших статей Грушевського, вона неодноразово передруковувалась. Один з останніх передруків у: *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. Львів, 2002. Т. 1. С. 75-82.

²³ *Armstrong J. A.* Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // *Potichnyj P. J., Raeff M., Pelenski J., Žekunin G. N., eds.* Ukraine and Russia in Their Historical Encounters. Edmonton, 1992. R 128-129.

²⁴ Див.: *Smith A.* The 'Golden Age' and National Renewal // *Hosting G., Schöpflin G., ed.* Myths and Nationhood. London, 1997. P. 39.

²⁵ Нібито для підкреслення цієї подібності Інститут історії України зреалізував амбітний проект написати 15-томну серію «Україна крізь віки» (К., 1998-2000), який мав за мету забезпечити українське суспільство новою версією української історії. За іронією долі ця серія надзвичайно схожа на попередній радянський проект (Історія УРСР у 8 т. К., 1977-1979) цього таки інституту (який тоді мав назву Інститут історії). Радянську серію, своєю чергою, було змодельовано з «Історії України-Руси» Грушевського, але як її ідеологічну антитезу. Plus ça change, plus ça reste le même!

ваних з радянських часів²⁶. Зокрема, залишки радянського класово зорієнтованого підходу добре видно в оцінках іноземних «окупантських» держав та еліт, котрі – як стверджується – пригнобляли український «народ» не лише національно, але й також соціально. Уславлене повстання Хмельницького тепер інтерпретують за допомогою тих-таки термінів, що їх раніше вживали стосовно пролетарської революції²⁷. У сфері козацької історії головний наголос змістився з досліджень Запорізької Січі (яка, згідно з постулатами народницької школи, була втіленням «народного духу») до студій козацької адміністративної автономії, Гетьманщини, нібито української держави у складі Російської імперії²⁸.

В рамках цих нових інтерпретацій було впроваджено ще декілька інновацій. По-перше, історичний континуїтет розтягнуто за межі оригінальної схеми Грушевського – початок української історії тепер віднаходять у щонайдавнішому періоді. Приміром, згідно з певними інтерпретаціями, найдавнішим корінням українців є трипільська культура 3-го тис. до н.е., а Україну трактують як першо-початкову батьківщину якщо не всіх індоєвропейців, то принаймні всіх слов'ян. Нові інтерпретації також «ошляхетнюють» українську історію через пов'язання її з античною цивілізацією Північного Причорномор'я, наголошуючи на давнішому характері південноруської (тобто, української) цивілізації над північними центрами, з яких згодом розвинулися Білорусь і Росія²⁹.

Іншим важливим доповненням до схеми Грушевського є інтерпретація України як «цивілізаційного» пограниччя. Запозичена з міжвоєнної державницької школи, ця інтерпретація стала особливо популярною після видання творів українських діяспорних істориків Івана Лисяка-Рудницького й Ігоря Шевченка у пострадянській Україні. Вириваючи Україну з культурно та політично домінованого простору Росії і помішуючи її «між Сходом і Заходом», ця схема водночас модифікує тезу Грушевського про українську історію як окремих і легітимний об'єкт дослідження³⁰.

Позитивною рисою цього нового українського мітотворення є те, що в українських пострадянських публікаціях навряд чи можна віднайти будь-які систематичні

²⁶ Зрозуміло, що Грушевського не можна вважати відповідальним за пізніші спрощення своєї схеми. Варто, однак, зазначити, що він сам поклав початок компромісу між національною та радянською версіями. Після повернення в Україну 1924 р. Грушевський мав намір доповнити свою схему історією XIX ст., аби показати «столітній процес, що привів радянське громадянство, наш робітничо-селянський народ на нинішні позиції», тобто до утворення Української СРР (*Грушевський М. 1825-1925 // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. К., 1925. Кн. 6. С. 3-4*).

²⁷ Див.: *Яковенко Н.* В кольорах пролетарської революції // УГО. Вип. 3. Київ, 2000. С. 58-78 (відгук на книгу: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / Серія «Україна крізь віки». Т. 7. Київ, 1999).

²⁸ *Козут З.* Державотворчі державошукування // Критика. 2000. № 6. С. 4-8.

²⁹ Загальний огляд див. у: *Wilson A.* Myths of National History in Belarus and Ukraine // *Hosking G., Schöpflin G., eds.* Myths and Nationhood. London, 1997, P. 182-197; *Ілзе В.* Національна історія на прикладі зображення доби Київської Русі в українських підручниках з історії // *Телус М., Шаповал Ю., ред.* Українська історична дидактика. Міжнародний діалог фахівців різних країн про сучасні українські підручники з історії. Київ, 2000. С. 82-90.

³⁰ *Яковенко Н.* Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. Вип. 3-4. Київ, 1998. С. 110-111; *Yekelchik S.* The Location of Nation: Postcolonial Perspectives on Ukrainian Historical Debates // *Australian Slavonic and East European Studies.* 1997. № 1/2. P. 172-179.

агресивні характеристики інших етнічних груп чи чужинців³¹. Негативною рисою є неспромога відобразити мультиетнічний та мультикультурний характер України³², що з перспективи західних істориків робить українську історію власне дуже цікавим і модерним об'єктом дослідження³³. Українським історикам вдалося відродити і по-новому сконструювати відносно цілісний та послідовний наратив початку й походження – на відміну, скажімо, від сучасних білоруських істориків, яким поки що не вдалося замінити міти «общеруськості» та «радянського народу». На нові українські міти відносно сильно відгукується національно свідомо меншина. Проте існує ризик, що вони можуть відчужити російськомовну половину українського населення, яка не поділяє чи не вірить у ці міти³⁴.

У будь-якому разі, національна парадигма звузила дослідницьку перспективу. Це, зокрема, очевидно з переліку тем і сюжетів новітньої історії України. Згідно з національною парадигмою, панівним образом є перебування українців у Російській імперії між «російським молотом та польським ковадлом»³⁵. Виваженіші й багаті цікавими деталями дослідження наявно показують анахроністичний характер такого образу: політична й культурна історія західних окраїн Російської імперії відображає конфлікт між російською й польською імперськими ідеями й культурами. Російський режим використовував українське (як і литовське та білоруське) питання з метою підважити польські впливи. Зазвичай, чим більш зрусифікованим і деполонізованим ставав регіон, тим сильнішим там виявлявся український національний рух³⁶.

Більшість пострадянських українських досліджень монархій Романових і Габсбургів XIX ст. зосереджуються на історії українського національного будівництва³⁷. Однак неможливо адекватно зрозуміти націотворення без фокусування на соціальної та культурної історії селянства, яке становило абсолютну більшість (потенційної) української нації. Ще актуальніше це є стосовно досліджень української революції 1914-1923 рр., а також щодо радянзації України у 1920-1930-х рр. – теми, які просто «волають до неба» щодо потреби поєднання щонайменше соціального та національного вимірів цих процесів³⁸. Використання національної парадигми легше виправдати для вивчення міжвоєнної Західної

³¹ Їлге В., цит. праця. С. 78. Негативні образи зарезервовані головно за державами-«гнобительками» (Річ Посполита, Російська й Османська імперії, Радянський Союз, нацистська Німеччина) чи певними класами (наприклад, польська шляхта).

³² Гончаренко Н., Кушнарєва М. Школа іншування // Критика. 2001. № 4. С. 20-23.

³³ Hagen, M. von. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review, 54. 3 (Fall 1995). P. 673.

³⁴ Wilson A. Myths of National History in Belarus and Ukraine. P. 197.

³⁵ Див., наприклад: Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Київ, 1994. С. 177.

³⁶ Мацузато К. Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века // Ab Imperio. 2000. № 1. С. 91-106.

³⁷ Див. бібліографію публікацій 1996-1998 рр.: *Stępień S. Ukrainoznawstwo. Materiały do bibliografii. Publikacje wydane na Ukrainie w latach 1996-1998* Przemyśl, 1999, 111-115.

³⁸ Graziosi A. The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and Peasants, 1917-1933. Cambridge, Ma, 1996; Himka J.-P. The National and the Social in the Ukrainian Revolution of 1917-1920 // Archiv für Sozialgeschichte, 34 (1994), 95-110; Hrytsak Y. Ukrainian Revolution, 1914/1917-1921: New Interpretations // CEU History Department Yearbook, 1997-1998. Budapest, 1999. Pp. 153-168 (передрук у кн.: Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. Київ, 2004. С. 46-65).

(нерадянської) України, де національне питання вийшло на перше місце в українському політичному та культурному житті внаслідок «націоналізаційних» політик польської, румунської та угорської держав. Проте навіть тут брак інших, «ненаціональних», студій залишає без відповіді багато важливих питань³⁹.

З-поміж усіх періодів української історії, інтерпретації радянської ери є найчутливішими до перемін у політиці. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х інтерпретації відповідали загальному перебудовчому шаблону «заповнення білих плям». Відповідно, дослідження сталінського режиму вийшли на перший план в українській історіографії. Через специфічні українські умови вони мали виконати ще одне завдання – довести, що політика Сталіна була особливо жорстокою саме стосовно українців. Насамперед, дослідження українського голодомору 1932-1933 рр. і репресій українського національного руху в 1930-1950-х служать цій меті; загалом вони виправдали очікування громадськості⁴⁰. Спроби заповнити іншу прогалину, а саме – історію українського націоналістичного, антикомуністичного руху часів Другої світової війни (Української Повстанської Армії, дивізії СС «Галичина»), спровокували значно більше політичних суперечок. Вони загрожували підірвати політичний консенсус, котрий склався між різними частинами української правлячої еліти та суспільства – посткомуністами й національними демократами, українським «Сходом» й українським «Заходом». Характерно, що другий президент України, Леонід Кучма, на відміну від свого попередника, Леоніда Кравчука, у своїх промовах одразу почав застосовувати радянський образ «Великої Вітчизняної війни», й академічний істеблішмент не забарився наслідувати його приклад⁴¹. Важливою зміною у нових умовах є те, що Велику Вітчизняну війну тепер трактують у специфічно українському вимірі: своїми численними жертвами та видатним героїзмом Україна нібито довела свій потенціал бути національною державою, – що, своєю чергою, визнала «Велика Трійка» Сталіна, Черчила й Рузвельта, надавши УРСР статус члена-засновника Організації Об'єднаних Націй⁴².

Українські історики досліджують численні злочини, вчинені нацистським режимом проти українського населення. На противагу цьому теми колаборації та українсько-єврейських відносин під час Голокосту і далі є для них маргінальними (щоправда, деякі останні публікації дають підстави сподіватися, що з часом за-

³⁹ *Kuczerepa M.* Stosunki ukraińsko-polskie w II Rzeczypospolitej we współczesnej historiografii ukraińskiej // *Kosiewski P., Motyka G., red.* Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku. Kraków, 2000. S. 146-165.

⁴⁰ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні, 1917-1953 рр. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Т. 1-2. Київ, 1994; *Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В.* Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. Київ, 1991. *Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Іваненко Б. В. та ін. (ред.)*. Колективізація і голод на Україні, 1929-1933 рр. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1993. Див. також роздатовані відповіді російських істориків на інтерпретацію 1932-1933 рр. як українського голодомору: *Зеленин І. Е., Івницький Н. А., Кондрашин В. В., Осолков Е. Н.* О голоде 1932-1933 годов и его оценке на Украине // *Вопросы истории.* 1994. № 6. С. 256-263.

⁴¹ З доповіді президента України Л. Кучми на урочистих зборах 8 травня 1995 р., присвячених 50-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні // *Голос України.* 1995. 11 травня. С. 3.

⁴² *Коваль М.* Український народ у Другій світовій війні (1939-1945 рр.). Сучасна історична концепція // *Грицак Я., Ісаєвич Я. Д., ред.* Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Частина 2. Львів, 1994. С. 119.

гальний баланс може змінитися)⁴³. Розчаровує також відсутність компаративних досліджень нацистського й радянського режимів, чи, загальніше, фашизму й комунізму, хоча Україна може бути унікально зручним об'єктом для такого порівняння⁴⁴.

Дослідники радянської української історії активно використовують тоталітарну парадигму⁴⁵. Деякі – хоч, звісно, не всі – застосовують знайомий і часто повторюваний образ України як головної жертви тоталітарного режиму. Так само, дослідження антирадянської опозиції зосереджуються на історії української опозиції та дисидентського руху⁴⁶. Важливий виняток – дослідження робітничого опозиційного руху наприкінці 1980-х⁴⁷ – виявляє, наскільки корисним може бути альтернативний підхід для кращого розуміння революції 1989-1991 рр. Але відчутно бракує дослідження структур і досвіду радянської щоденності⁴⁸, форм пристосування українців та інших етнічних груп, що мешкали на українській території, до панівних і часто дуже репресивних режимів, стратегії виживання – всього того, що уможливило б справді «людський вимір» історії та серйозно підважило б правомірність великих наративів (як-от згаданої тоталітарної парадигми).

Пострадянській українській історіографії також бракує серйозної дискусії про роль Радянської України в українській історії, а саме – чи можна розглядати комуністичний режим як продовження «органічних» історичних процесів, і чому радянська спадщина виявляє стільки живучости у сучасній Україні⁴⁹. Складається

⁴³ Детальніше див.: *Hrycak J. Stosunki ukraińsko-żydowskie w postradzieckiej historiografii ukraińskiej// Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku...*, s. 102-113 (передрук у кн.: *Грицак Я. Страсті за націоналізмом...* С. 169-178).

⁴⁴ Компаративні дослідження, що використовують також український випадок, було проведено в західній та польській історіографії: *Gross J. T. Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton, New Jersey, 1988; *Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939-1941*. Warszawa, 2000.

⁴⁵ *Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928)*. Київ, 1996; *Шаповал Ю. І. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні)*. Київ, 1994; *Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи*. Львів, 1996.

⁴⁶ *Гарань О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України*. Київ, 1993; *Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років*. Київ, 1995; *Курносів Ю. Інакомислення в Україні*. Київ, 1994; *Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років*. Київ, 1998. Загальний огляд літератури див. у: *Kasianow H. Antykomunistyczne podziemie i opozycja demokratyczna na Ukrainie z punktu widzenia współczesnej historiografii ukraińskiej// Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku...*, s. 61-67.

⁴⁷ *Русначенко А. Пробудження: Робітничий рух на Україні в 1989-1993 роках*. Т. 1-2. Київ, 1995.

⁴⁸ Серед винятків варто виділити працю львівської дослідниці Олександри Матюхіної, надруковану, однак, не в Україні, а в Польщі: *Matiuchina A. W Sowietkim Lwowie. Życie codzienne miasta w latach 1944-1990*. Kraków, 2000.

⁴⁹ Ці проблеми було нещодавно порушено у: *Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941)*. Джерелознавче дослідження. Київ, 1999. Хоча книга подає досить спрощену інтерпретацію, вона може служити добрим стартом для подальшої дискусії. На жаль, та дискусія, що відбулася, швидко перетворилась на взаємні особисті звинувачення, зійшовши з проблем, порушених на початку. Див.: *Грицак Я. Чорні книги червоного терору // Критика*. 2000. № 5. С. 4-6; *Шаповал Ю. Чорна книга ображеного бібліографа // Критика*. 2000. № 7-8. С. 28-30 і подальший обмін рештками між С. Білоконем, Ю. Шаповалом та Я. Грицаком у: *Критика*. 2000. №10. С. 30-31.

враження, що українські історики або не готові, або не бажають порушувати ці питання. Що у свій спосіб є ще одним доказом глибокого впливу радянської спадщини в українському суспільстві – бо у суспільстві, яке вирішило б радикальніше порвати зі своїм комуністичним минулим, така дискусія була б неминучою⁵⁰.

III. Методи, теорії, зміна парадигм

Панування національної парадигми у пострадянських українських історичних працях іде у парі з домінуванням того типу позитивізму зразка ХІХ століття, який так нищівно критикували історики школи «Анналів». Найбільше це засвідчує домінування т.зв. «документальної школи». Обширні видання збірок документів чи навіть цілих журналів, присвячених «розсекреченням» чи віднайденим документам, лише почасти можна розглядати як реакцію на обмежений доступ до архівів за часів радянського періоду⁵¹. Насправді, видання документальних матеріалів і далі вважається стратегічно важливим завданням історичної науки, а тому навіть деякі монографії українських істориків, по суті, є нічим іншим як розширеними коментарями до опублікованих документів⁵².

Живучість такого способу писання – а ще більше, самого уявлення, що таке історія і як її слід досліджувати – зумовлена досвідом попередніх десятиліть. Українську історіографію назагал не зачепили головні теоретичні дискусії ХХ ст. Це не її вина: ще у 1920-1930-х рр. українські історики пробували застосовувати підходи, схожі до методів соціальної історії та школи «Анналів». Хоч успіхи були досить скромними, вони, проте, дали ґрунт певним сподіванням, що українські історики, чи то Східної (радянської), чи то Західної (нерадянської) України, працюватимуть у руслі загального розвитку європейської історіографії ХХ ст.⁵³. Проте цим процесам поклала край радянська історична наука, що запровадила майже цілковиту теоретичну однорідність. Більшість дискусій усередині радянської української історіографії у 1940-1980-х рр. було спрямовано на виправлення

⁵⁰ Див., наприклад, дискусію між польськими науковцями щодо ролі Польської Народної Республіки в польській історії: *Spór o PRL. Marta Fik, Andrzej Friszke, Michał Głowiński, Gustav Herling-Grudziński et al. Wstęp Piotr S. Wandycz. Kraków, 1996.*

⁵¹ Наприклад, політично невинний збірник документів про Кирило-Методіївське товариство, підготований у 1970-х, було тоді-таки недопущено до друку, щоб не провокувати українських національних почуттів. Друком він вийшов у 1990 р.: *Глизь І. І., Бутич М. І., Франко О. О., упор.* Кирило-Методіївське товариство. Т. 1-3. Київ, 1990. Хоча всі заборони офіційно скасовано в 1990-х, проте і нині як українське законодавство, так і адміністративна практика відкривають багато можливостей для обмеження доступу до документів. Див.: *Kulczycki S. Dostępność źródeł z punktu widzenia ukraińskich historyków // Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku... S. 269-273.*

⁵² Див., наприклад: *Шаповал Ю. І.* Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ, 2001. З відомих українських істориків безперечним лідером у продукуванні такої літератури є Володимир Сергійчук, котрий випустив уже чимало т.зв. «монографій», які часто є нічим іншим як збірками документів. Див. для прикладу: *Сергійчук В.* Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944-1953 рр. Київ, 1998.; *Сергійчук В. І.* Погроми в Україні, 1914 – 1920: від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. Київ, 1998.

⁵³ *Грицак Я.* Передмова // *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров А.* Французька історіографія ХХ століття. Львів, 2001, С. IX.

відхиленя (головно «націоналістичних») від радянської марксистської схеми⁵⁴. Нові підходи, що розвинулись у Радянській Росії та Прибалтиці – як-от школа Юрія Лотмана і/або відлуння методології школи «Анналів» у працях Арона Гуревича – зрідка зачіпали радянську українську історіографію⁵⁵. В результаті, у 1991 р. українські історики опинились перед лицем дуже серйозних викликів щодо створення модерної історіографії, маючи у своєму розпорядженні лише домодерні дослідницькі засоби.

Цілком інакшою була ситуація у повоєнній українській еміграції. Багато еміграційних істориків, особливо тих, котрі інтегрувались в західний академічний світ, закликали до «переосмислення української історії» відповідно до нових історіографічних викликів⁵⁶. На початку 1990-х до них долучилися вже й українські історики «з краю», тільки-но стали можливими контакти із зовнішнім науковим світом. У першій половині 1990-х відбулось кілька важливих дискусій за участю обох груп, а також за участю кількох західних колег неукраїнського походження, щодо тематики й методології досліджень з історії України⁵⁷. За кількома винятками, ці дискусії ніколи не кидали виклик саме національній парадигмі. Учасники обговорювали лише те, як переформулювати і змодернізувати її⁵⁸. Найбільш теоретично чутлива група зробила спробу інтегрувати у свої праці сучасні теорії націоналізму⁵⁹. Ці спроби спровокували новий поділ серед українських істориків, що займаються історією українського націотворення: на істориків, котрі тримаються концепції про давнє коріння української нації («примордіялісти»), та прихильників погляду, що українська нація, як і всі інші нації, є швидше модерним явищем («модерністи»)⁶⁰. Після виходу книги Георгія Касьянова про сучасні теорії націоналізму та антології про націоналізм⁶¹, студії націоналізму в Україні стали, либонь, єдиною

⁵⁴ Див., наприклад, дискусію про те, чи були українські землі колонією у складі Російської імперії: Гуржій І. О. В. І. Ленін про економічний розвиток України в дожовтневий період // УІЖ. 1967. № 10. С. 40-51.

⁵⁵ Винятком був лишень розвиток кліометрики у Дніпропетровському університеті (див. примітку 11).

⁵⁶ Див. матеріали конференції під такою ж назвою: *Ivan L Rudnyts'ky with the assistance of J.-P. Himka, ed Rethinking Ukrainian history*. Edmonton, 1981. Коротку характеристику розвитку еміграційної історіографії подано в: *Subtelny O.* Op. cit. Pp. 36-38.

⁵⁷ Ними були (за порядком появи): *Грицак Я., Дашкевич Я., ред.* Проблеми дослідження історії України. Перший круглий стіл істориків. Славсько, 4-6 вересня 1990. Доповіді, виступи, дискусія. Львів, 1993; *Грицак Я., Джеджора О., ред.* Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). Львів, 1995; *Hagen, M. von.* Does Ukraine Have a History? // *Slavic Review*, 54, 3 (Fall 1995) та виступи інших авторів стосовно проблеми, що її порушив фон Гаген, опубліковано у тому-таки числі часопису.

⁵⁸ Винятками були дискусія 1995-го року у «*Slavic Review*» (див. попередню примітку) й критичні голоси під час дискусії 1979-го року (*Rethinking Ukrainian history...* Pp. 253-254).

⁵⁹ *Скельчик С.* Пробудження нації: до концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. Мельбурн, 1994.

⁶⁰ Поділ проявив себе вже в 1993 р. під час конференції про формування української нації, див.: *Формування української нації: історія та інтерпретації ...*

⁶¹ *Касьянов Г. В.* Теорії нації та націоналізму. Київ, 1999. *Проценко О., Лісовий В., упор.* Націоналізм: Антологія. Київ, 2000.

сферою історичної науки, яка демонструє дуже широкий спектр тематики та характеру досліджень (й емпіричні, й теоретичні праці).

До середини 1990-х рр. публікації, які ознайомили б українських істориків із сучасною епістемологічною кризою на Заході, були поодинокими і не спровокували жодної дискусії⁶². Більшість українських істориків широко вірять, як і раніше, що на них покладено суспільну місію слідувати славетному закликові Грушевського: «Пізнайте істину, й істина звільнить вас». Бути істориком в Україні приємно: тебе вважають за особу, що здатна зрозуміти уроки минулого й от-от відкриє історичну правду – а тому твої роботи публікують і читають, ти насолоджуєшся певною популярністю та увагою з боку мас-медій.

У середині 1990-х років з'явилися, щоправда, перші спроби підважити невинні насолоди українських істориків. У вересні 1996 р. Наталя Яковенко, видатний український історик з Києва, опублікувала в одній з провідних українських газет статтю «Історія пізнана і непізнана»⁶³. Вона запропонувала чітке розмежування між популярною й професійною історіями. Представники першої вірять, чи вдають, що вірять, в історичну істину, тоді як прихильники останньої, професійні вчені, свідоміші щодо обмежень своєї дисципліни. Яковенко атакувала історіографічну парадигму XIX ст. у тій формі, в якій вона відродилась у пострадянській Україні в комбінації зі схемою Грушевського, наголошуючи на ідеологічній близькості цього гібриду до радянської марксистської парадигми. Місяцем пізніше, у тій-таки газеті вийшла моя стаття про використання й зловживання національно-народницьких поглядів Грушевського, що їх експлуатує пострадянська українська еліта для легітимізації власної влади⁶⁴. Згодом ми обоє опублікували посібники з історії України назагал ревізійного характеру⁶⁵. Супроти наших намірів, ці книги було сприйнято як умисний напад на традиційну (нерадянську) й пострадянську українську історіографію, і спровокували деякі досить роздратовані відповіді як з боку професійних істориків, так і патріотично-настроєних публіцистів⁶⁶ (задля

⁶² Жук С. І. Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // УІЖ. 1994. № 1. С. 45-53.

⁶³ Яковенко Н. Історія пізнана і непізнана // День. 1996. 25 Вересня. № 3. С. 6.

⁶⁴ Грицак Я. Реабілітація Грушевського і легітимація номенклатури // День. 1996. 29 Жовтня. № 12. С. 6.

⁶⁵ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997; Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. Київ, 1996 (2-ге вид. 2000). Обидві книжки було опубліковано як результат міжнародного проекту з написання нової історії чотирьох сусідніх країн (див. примітку 15). Їх було перекладено польською мовою, а також вони є у вільному доступі в інтернеті, див.: <http://history.franko.lviv.ua/>

⁶⁶ Див. відповідь на статтю Яковенко провідного українського історика Ярослава Ісаєвича, який за радянських часів був значною мірою змаргіналізованим, але за останнє десятиліття ввійшов до академічного істеблішменту: Ісаєвич Я. Твердження про непізнаваність історії стирає грань між фальсифікацією та пошуком істини // День. 1996. 13 Листопада. № 18. С. 6. На захист Грушевського див.: Герасимчук Л. Вигнати традицію з модерного суспільства означає позбутися землі під ногами // День. 1996. 3 Грудня. № 28. С. 6. Роздратованіші й агресивніші відповіді див.: Гордієнко В. Чи доростуть історики України до ... історії України // За вільну Україну. 1998. 16 Травня. С. 2; Хорват Б. Ми і Європа (Кілька думок на полях нового часопису) // Шлях перемоги. 1997. 17 Квітня. С. 7. Як цікаву появу останніх років варто відзначити: Терно С. Нові підходи у вивченні історії: прогрес науки чи шлях в нікуди? // Історія в школах України. 2003. № 1-2 [у моєму розпорядженні є окрема відбитка без нумерації сторінок].

об'єктивності варто, однак, сказати, що кількість таких негативних відгуків була незрівнянно меншою порівняно з кількістю позитивних рецензій, і критика стосувалася передовсім не так підручників, як статей, надрукованих у газеті «День»).

Дискусія навколо схеми Грушевського⁶⁷ збіглася з розколом всередині Інституту української археографії та джерелознавства. Група його співробітників на чолі з Наталею Яковенко залишила Інститут на знак протесту проти завуженої дослідницької програми. Поміж іншим, група звинуватила адміністрацію Інституту в нехтуванні теорії та методологічних проблем у вивченні документів⁶⁸. Розкол завдав важкого удару Інституту, від якого він і досі повністю не оговтався. Розкол проліг між учорашніми союзниками, об'єднаними навколо ідеї привнесення нових стандартів в українську історіографію. Окрім певної особистої ворожнечі, розкол виявив розбіжності в поглядах учорашніх союзників щодо теоретичних засновків пострадянської української історіографії.

Хоча інтелектуальних інакодумців усередині пострадянської української історіографії неодноразово тавровано «постмодерністами» чи «іконоборцями» (навіть «постмодерністськими іконоборцями»⁶⁹), ця група ніколи не була єдиною. Кілька дискусій відбулись усередині неї після 1996 р. У 1998 р. Олексій Толочко – один із провідних істориків молодшої Генерації, який разом із Наталею Яковенко підписав вищезгаданого листа і теж залишив Інститут археографії – прокритикував Яковенко за використання у її синтезі української історії теоретично сумнівного й застарілого образу України як країни «між Заходом і Сходом». Для Толочка, «Україна», як і «Східна Європа», є інтелектуальними й політичними конструкціями, малоприслужними для серйозного історичного дослідження⁷⁰. Таким чином він знову порушив проблему: чи історія в дійсності має справу з певними «об'єктивними» процесами, чи вона є лише свого роду метанаративом – питання, що його раніше зачепила Наталя Яковенко. Іронія в тому, що тепер сама Яковенко стала об'єктом критики з використанням тих-таки аргументів, які вона вжила проти своїх опонентів⁷¹. Історія на цьому не закінчилася: трьома роками пізніше вже сам Толочко став об'єктом критики з боку ще молодшого історика, який закинув йому теоретичні неточності та неправильне розуміння деяких положень найновішої західної історіографії щодо «уявленого» чи «винайденого» характеру Східної Європи⁷².

Донедавна слабкістю цієї групи було те, що окрім численних статей в українських та західних журналах, вона так і не спродувала монографії, котра проде-

⁶⁷ Див. також запис дискусії провідних українських істориків на конференції у Львові 29 вересня 1996 року: Грицак Я., Дашкевич Я., ред. Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали круглого столу істориків України. Львів, 1999. С. 207-257.

⁶⁸ Лист до Павла Соханя, директора Інституту української археографії і джерелознавства, під яким підписались Н. Яковенко, О. Дзюба, К. Вислобоков, В. Ульяновський, Ф. Шабульдо, Г. Боряк, О. Толочко, В. Шандра, Л. Демченко (Київ, 21 вересня, 1996 р.). Копія листа зберігається у моєму приватному архіві.

⁶⁹ Yekelchuk S. The Location of Nation. P. 179.

⁷⁰ Толочко О. The Good, the Bad, and the Ugly // Критика. 1998. № 7-8. С. 24-29.

⁷¹ Досить характерно, що дискусія між Яковенко і Толочко відбулася під промовистою назвою «Свої своя не познаша» // Критика. 1998. № 11. С. 30-31.

⁷² Зярянюк А. Інша Європа // Україна Модерна. Число 6. Львів, 2001. С. 159-172.

монструвала б адекватне застосування нових теоретичних підходів⁷³. Тому поки що їхня позиція схожа радше на заяву нової програми досліджень, ніж на справжній академічний здобуток. Важко позбутися враження певної квапливості у їхній діяльності, яка не дозволяє їм зосередитися на великих проектах і завершити їх. Цей поспіх частково відображає умови їхнього виживання (життя на коротко-термінові гранти, інтенсивний академічний обмін, залучення до створення нових структур і т. д.). Проте десяти років, може, ще замало для виникнення нових наукових шкіл. Варто почекати й подивитися, чи внесуть ці багатообіцяльні процеси значні зміни в інтелектуальний ландшафт сучасної української історіографії.

У будь-якому разі честь цим інакшумцям робить створення ними цілком нового академічного дискурсу. Обсяг тем й інтелектуальних горизонтів значно розширився, особливо з появою двох нових часописів, періодичної «Критики» (виходить з 1997 р.) та неперіодичного «Українського гуманітарного огляду» (з 1999 р.). Редакцію та автуру цих видань головно складають саме ці «іконоборці», їхні колеги із Заходу та їхні молодші послідовники з України. Вони ведуть «малі культурні війни» як супроти нового істеблішменту, так і традиційної історіографії. Жодна особа чи теза у цих дискусіях не має привілею бути недоторканою.

Почасти у відповідь на ці атаки, а частково намагаючися повернути свої провідні позиції, новий пострадянський академічний істеблішмент за останні роки породив значну кількість публікацій теоретичного характеру⁷⁴. Деякі з них дуже претензійні, але водночас нековирні щодо побудови своїх теоретичних аргументів та – що теж є ознакою живучості радянських академічних звичок – нудними у викладі⁷⁵. Крім того, колишня практика «ідеологічних милиць» з обов'язковим покликом на класиків марксизму-ленінізму тепер відродилась у практиці ритуальних покликів на модних західних авторів, навіть якщо суть їхніх теорій цілком хибно інтерпретовано⁷⁶. У будь-якому разі, багато українських істориків, схоже, вже неспроможні опиратися бажанню виглядати дуже «модерними», навіть якщо їхні нові погляди є, по суті, лише трохи видозміненою традиційною позицією.

Поza цими двома таборами існує значна кількість істориків, котрі й далі послуговуються традиційними способами, не надто турбуючися про нові теорії чи підходи, однак вони продукують добротні роботи⁷⁷. Або ж дехто вивчає певні не-

⁷³ Направду сильною стороною першокласної монографії Наталі Яковенко («Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)»). Київ, 1993) є радше її винятково багата документальна база та інтерпретації, ніж теоретичні інновації.

⁷⁴ *Потульницький В. А.* Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть // УІЖ. 2000. № 1-4. Див. також: *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII-XX століть. Київ, 2002.

⁷⁵ Див., наприклад, критику вищезгаданої статті Потульницького: *Заярнюк А.* Умовні рефлексії наукового раціоналізму // Критика. 2001. № 1-2. С. 11-14.

⁷⁶ Інколи ця практика породжує досить комічний ефект. Приміром, Юрій Шаповал стверджує, що «хто б і як не іронізував, кому б це подобалось або не подобалось, але саме історія України була і залишається важливою формою легітимації української нації, подолання синдрому вторинності». Щоб підтримати свою тезу, він покликається на слова Мішеля Фуко (sic!), що настав час вирвати історію «з дурної нескінченности віднайдення та втрати витоків, де вона занемагала довгий час»: *Шаповал Ю.* Комуністичний тоталітаризм та його образ у сучасних підручниках в Україні // *Телус М., Шаповал Ю., ред.* Українська історична дидактика. С. 31.

⁷⁷ Див., наприклад: *Верстюк В. Ф.* Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні 1918-1921 рр. Київ, 1991; *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. Харків, 1997 та ін.

традиційні теми (скажімо, жіночий рух), проте робить це дуже традиційно⁷⁸. Зрештою, споріднені гуманітарні дисципліни – літературознавство, етнографія тощо – пропонують вельми цікаві й софістиковані інтерпретації історичних тем у ключі постколоніальних студій, гендерних студій, дискурсивного аналізу⁷⁹ тощо. Є серйозні підстави сподіватися, що ці підходи зрештою проникнуть у сучасну українську історіографію, нададуть їй нової форми та зроблять чутливішою до процесів у суміжних гуманітарних науках.

IV. Висновки

Джоф Ілі застосував щодо опису сучасної світової історіографії образ поїзда, два різні кінці якого заповнені відповідно відносно малою групою прихильників цілком радикальної епістемології та більшою групою істориків, загалом обізнаних у тому, що відбувається довкола їхньої дисципліни, проте не надто зацікавлених у найостанніших теоріях і, по суті, не без бажання, щоб ті теорії якнайшвидше позникали. А найчисленніша група істориків сидить у вагонах посередині, вони приєдналися до потягу почасти задля поїздки, почасти з цікавості, куди він приїде, але ці історики зовсім не впевнені, чи надовго затримаються у місці призначення⁸⁰. Багато в чому цей образ може бути застосований і до української історіографії. Доброю новиною є те, що «український поїзд» має всі три відділи, і місця в кожному з них зайнято. Прокладуються нові колії та маршрути, і потяг уже пройшов чималу відстань за останнє десятиліття, навіть якщо умови подорожі були не найсприятливішими. Однак існує побоювання, чи схожість між українським та іншими національними поїздами є справжньою, чи тільки позірною.

В одному з недавніх історіографічних оглядів стверджувалося, що за останнє десятиліття центр української історіографії нарешті перемістився з Північної Америки та Західної Європи до України⁸¹. Проте, схоже, паралельно з цим переходом відбувся й інший трансфер – пострадянська українська історіографія «генетично» успадкувала структурні та методологічні хвороби радянської української та традиційної національної історіографії. Як і кілька десятиліть тому на Заході, кількість українських істориків, що відповідають високим академічним стандартам, зводиться до кількох десятків, а це вкрай мало для країни з населенням майже 50 млн.

Образ поїзда має досить зловісне значення в українській історії. Один мемуарист свого часу пожартував, мовляв, якби потяг з Києва до Полтави, який віз делегатів на урочисте відкриття пам'ятника Іванові Котляревському в 1903 р.,

⁷⁸ Детальніше див.: *Кісь О.* Рец. на: Жіночі студії. Жінки в історії та сьогодні. Одеса, 1999 // Україна Модерна. Число 4-5 за 1999-2000 рр. Львів, 2000. С. 503-511. Див. також недавню публікацію: *Шевченко Н. В.* Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку тендерних студій в Україні // УІЖ. 2001. № 1. С. 30-39.

⁷⁹ *Павличко С.* Дискурс модернізму в українській літературі. Київ, 1999.

⁸⁰ *Eley G.* Is All the World a Text? From Social History to the History of Society Two Decades Later // *Terence J. McDonald, ed.* The Historic Turn in the Human Sciences. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996. P. 214.

⁸¹ *Andriewsky O.* Toward a «Normal» Ukrainian History // *Journal of Ukrainian Studies.* Vol. 23. № 1 (Summer 1998). P. 91-97.

потрапив у катастрофу, то це поклато б край українському національному рухові: всі його провідні діячі займали два вагони того потяга⁸². Певно, для всіх провідних науковців сучасної української історіографії потрібно набагато більше, ніж два вагони. Все одно, цей потяг був би значно менший і потужніший за потяги багатьох інших національних історіографій.

Після одного десятиліття незалежності невизначеність усе ще залишається головною рисою української історіографії. Незважаючи на численні напрацювання, ще є занадто багато незробленого, аби завершити цей короткий огляд пост-радянської історичної науки в Україні цілковито позитивною оцінкою.

**P. S.: 2004. Українська історіографія 1991-2001 років
у порівняльному контексті**

Цю статтю було попервах підготовлено як виступ на міжнародній конференції «Історіографія у Східній Європі після падіння комунізму», що її зорганізував у вересні 2001 р. Інститут історії Східної Європи Віденського університету. В 2003 році матеріали конференції видано як окреме число «Österreichische Osthefte»⁸³. За пропозицією організаторів конференції, всі доповіді мали будуватися за однаковим планом: I. Інституції й кадри; II. Теми і проблеми; III. Методи, теорії, зміна парадигм; IV. Висновки. Не всі доповідачі вважали за потрібне чітко дотримуватися цієї схеми, однак у загальних рисах таке тематичне членування наявне у всіх статтях. Публікація матеріалів, кожен з яких написаний за спільною схемою, дає можливість поставити українську історіографію у ширший порівняльний контекст і тим самим виокремити її досягнення та недотягнення. Це і є завданням цього постскрипту. Головно він спирається на матеріали віденської конференції, але принагідно залучає й інші публікації на цю тему.

Щодо стартових умов перед падінням комунізму, то українська ситуація виглядає досить унікальною. Такої суміші заізолюваності, спривіціалізованості та численних табу, які стосувалися не лише сучасної, але й давнішої історії, не можна знайти у жодній іншій історіографії, хіба що в білоруській. Для ілюстрації цієї тези не торкатимуся таких специфічно українських сюжетів, як, скажімо, діяльність Мазепи і мазепинців, генеза ідеї української політичної самостійності, історична школа Грушевського, історія Центральної Ради чи Української Повстанської Армії тощо – попри їхню важливість для української історії, не кожен з таких сюжетів має свого відповідника в інших національних (білоруській, російській, словацькій тощо) історіях, а отже, не надається до ширшого порівняння. Звернуся тут до універсальної теми, спільної для історії всього регіону – історії євреїв. Загальною тенденцією в усіх країнах комуністичного табору було замовчувати цю історію. Однак у різних країнах ця тенденція проявлялася по-різному: якщо в Естонській РСР виходили більш-менш об'єктивні праці про винищення євреїв під час Другої світової війни, то вже у Латвійській РСР ця тема зазнавала значних викривлень. А в Українській РСР замовчування, здається, досягло крайньої

⁸² Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). Київ, 2003. С. 238.

⁸³ Aloiz Ivanisevic, Andreas Kappeler, Walter Lukan and Arnold Suppan, Hrsgeb. Klio ohne Fesseln? Historiographie in östlichen Europe nach dem Zusammenbruch des Kommunismus. Wien-Frankfurt am Main-Berlin-Bern-Bruxelles-New York-Oxford: Peter Lang, o.D. (2003) (далі – Klio ohne Fesseln).

межі: у багатотомній «Історії Української РСР» євреїв не згадано жодного разу, навіть у зв'язку з Голокостом⁸⁴.

Щодо іншого наслідку української інтелектуальної провінціалізації – надзвичайно сильного впливу діаспорної історіографії у перші роки після краху комунізму – то з цього огляду українська ситуація нагадує ситуацію вірменську⁸⁵. Погана обізнаність із вірменською історіографією⁸⁶ змушує мене утриматися від дальшого розвитку цієї паралелі. Можна, однак, припустити, що у вірменському випадку маємо справу не так зі спадком комуністичної доби, як з набагато довготривалішою тенденцією: особливою роллю діаспори у вірменській історії, дуже подібною до єврейського випадку⁸⁷. Дещо схожа до української ситуація з молдавською історіографією – хоча, знову ж таки, з інших причин і лише до певної міри. Тут ідеться про великий вплив румунської історіографії. Однак вона стосується переважно тої частини молдавських істориків, які вважають молдавську історію регіональною версією ширшої румунської національної історії. В українському випадку ця ситуація виглядає з точністю до навпаки: українські діаспорні історики пишуть свої історії за українською національною схемою, і за винятком Павла Магочія, ніхто з них немає наміру трактувати місцеву «континентальну» історію як частину альтернативної (у даному випадку русинської) національної схеми.

В кожному разі, й вірменська, й молдавська паралель лише відтінюють особливість української історіографії, коли йдеться про стартові умови її посткомуністичного розвитку. Поза цими порівняннями, вона, однак, виявляє дуже багато схожого до інших випадків. Це передовсім стосується питання: якою мірою можна вважати 1989/1991 роки насправді поворотними в розвитку кожної історіографії, а якою – цей розвиток був продовженням певних тенденцій, що діяли впродовж комуністичного періоду? Головна лінія поділу тут пролягає між колишніми радянськими республіками, з одного боку, та країнами Центральної Європи (колишніми країнами т.зв. «народної демократії»), з іншого. Для першої групи крах комунізму став переломною подією в розвитку місцевих історіографій, для другої – порівняно незначною інтелектуальною зміною на фоні радикальної політичної трансформації.

В другій групі крайній випадок являла, вірогідно, польська історіографія. Характерним з цього огляду був виступ на конференції відомого польського історика Єжи Борейші, який узагалі заперечив правомірність уживання прикметника

⁸⁴ Zvi Gitelman, *Soviet Reactions to the Holocaust, 1945-1991* // L.Dobroszycki, J. S. Gurock, eds. *The Holocaust in the Soviet Union. Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941-1945* Armonk, N.Y., 1993. P. 3, 9-11. Цікаво було б дослідити, наскільки це замовчування – результат офіційної політики Кремля, а наскільки – місцевого, київського академічного істеблішменту.

⁸⁵ На схожість української та вірменської ситуацій мою увагу звернув Александр Семьонов, один з редакторів журналу «Ab Imperio», під час підготування моєї статті до публікації у цьому журналі.

⁸⁶ Вірменських істориків, як й істориків з інших кавказьких країн, не запросили до участі у віденській конференції – це свідчило про те розуміння концепції «Східна Європа», що сформувалося ще з часів Холодної війни і залишається живучим після падіння комунізму: Східна Європа як усі країни комуністичного блоку, за винятком Кавказу.

⁸⁷ Цю унікальність вірменської та єврейської ситуації добре проаргументовано у книжці: *Armstrong J. Nations before Nationalism*. Chapel Hill, 1982.

«комуністична» для польської історіографії 1945-1989 років. За його оцінкою, польські історики, які справді дотримувалися у своїх дослідженнях партійної лінії, становили очевидну меншість. Серед них не було жодного з найвизначніших польських істориків – як-от Тадеуш Мантойфель, Генрик Ловмянський, Казімеж Тимеґеньський, Александер Гейштор, Вітольд Куля, Юліуш Бардах, Стефан Кеневич, Єжи Топольський, Генрик Верещицький і Анджей Валіцький. Це не означає, що польські історики не зазнали впливу марксизму, як, зрештою, й їхні колеги на Заході чи лідери «Солідарности». Але у польській історіографії марксизм був методологією, а не ідеологією; курйозним підтвердженням цього є факт, що марксистська методологія у працях Стефана Кеневича чи Генрика Верещицького поєднувалася з виразно католицькою ідеологією і пов'язанням з опозиційним антикомуністичним підпіллям. З іншого боку, навіть у часи сталінізму (1945-1956), польська історіографія не була зіольована від Заходу, вільно розвивала контакти зі школою «Анналів», і серед країн, куди польські історики їздили у наукові відрядження, Франція посідала перше місце⁸⁸. 1989 рік став поворотним у розвитку польської історіографії лише у дуже обмеженому сенсі – а власне у сенсі скасування деяких табу, як-от дослідження російських і радянських сюжетів (поділи Польщі 1772-1815 р. та 1939 р. чи польсько-радянська війна 1920 р.), Другої Польської Республіки (1918-1939), польсько-українських, польсько-єврейських і польсько-німецьких відносин тощо⁸⁹.

Досить схожою до польської є ситуація з угорською історіографією, де головні зміни сталися після 1956 року. Після 15-річної ізоляції угорські історики порівняно успішно вписалися у головні тенденції західноєвропейської та американської історіографії. Головні табу полягали у забороні критики специфічних мітів доби Яноша Кадара: змітологізованої національної свідомості, вульгарних ідеологічних штампів «трудящого народу» та «революцій як локомотивів суспільного розвитку»⁹⁰. Серед інших країн народної демократії проміжну лінію між польським-угорським та радянськими випадками посідали (у міру посилення ідеологічного тиску) чеська, болгарська, словацька й румунська історіографії. Тут міра комуністичної заангажованості та кількість табу були більшими, аніж у випадку польської й угорської історіографій, але не досягали радянських екстрем. Словацька історіографія була схожа на пострадянські з іншого огляду: перед словацькими істориками, як і перед їхніми українськими, білоруськими та іншими колегами постала потреба відокремлення своєї національної історії від загальнішої (чехословацької чи радянської) схеми. Тому для словацької історичної науки не так важливим було падіння комунізму 1989 р., як розпад Чехословаччини в 1991-1992 р.: у 1991 р. на своєму з'їзді словацькі історики дійшли одногосної згоди щодо написання нової словацької історії, і щойно у 1995 р. було засновано перші катедри та інститути словацької історії⁹¹.

⁸⁸ Pomian K. Impact of the Annales School in Eastern Europe // Review. A Journal of Ferdinand Braudel Center. Vol. 2. № 3/4 (1978). P. 117.

⁸⁹ Borejsza J. W. Einige Anmerkungen zur polnischen Zeitgeschichtshistoriographie nach 1918 // Klio ohne Fesseln... S. 241-251.

⁹⁰ Pok A. Einige Gedanken zur Geschichte und Geschichtesschreibung in Ungarn 1999-2000 // Klio ohne Fesseln... S. 315-316.

⁹¹ Hrabovec E. Zehn Jahre nach der Wende. Slowakische Historiographie: Ein Schweriger Weg zur Selbstverortung // Klio ohne Fesseln... S. 299-300.

З іншого боку, ближчим до «центральноєвропейського» зразка серед пострадянської групи можна вважати естонську історіографію. Тут зміни в інтелектуальному кліматі почалися на декілька років раніше (у 1988-1989 рр.) і зайшли значно далі, аніж в інших колишніх радянських республіках. Найголовнішим показником радикальності цих змін стало перетворення Академії Наук з державної інституції на добровільне персональне об'єднання науковців (дослідницькі інститути було інкорпоровано у систему Міністерства освіти) та заміна радянського терміну «кандидат наук» на «доктор філософії» (Ph. D.). Радикальні інституційні зміни в естонському випадку і брак таких змін у латвійському і литовському спростовує поширений стереотип про існування спільного «балтійського зразка»: насправді всі три історіографії у своєму пострадянському розвитку слідуєть дуже відмінними траєкторіями, і взаємні контакти між ними обмежені до мінімуму, оскільки естонські історики активно співпрацюють зі скандинавськими, латвійські – з німецькими, а литовські – водночас з німецькими й польськими колегами⁹². Їх можна уявити як частину спільного простору лише ззовні. Що об'єднує їх, серед іншого, то це брак будь-яких помітних зв'язків з істориками Росії, Білорусі та України. Іншою спільною рисою «балтійських історіографій» є постійне покликання на наукові традиції 1920-1930-х років (що наближує їх до західноукраїнського випадку).

Всі пострадянські історіографії без винятку переживають спільну тенденцію – витіснення наднаціональної схеми національною парадигмою. Ця тенденція до «націоналізації історії» чітко позиціонує їх як окрему групу серед усіх посткомуністичних країн і робить їх відмінними від істориків у колишніх країнах «народної демократії» (за винятком вищезгаданого словацького випадку). Однак можна і треба говорити про значні відмінності всередині цієї групи. На одному полюсі стоять білоруська й молдовська історіографії, де національна парадигма так до кінця і не відокремилася від більшої (відповідно радянсько-російської та румунської) схеми⁹³. На іншому полюсі розмістилася естонська історіографія, де з'явилося нове покоління молодих істориків, скептично налаштованих до концепції «національної історії» і котрі пропонують альтернативні схеми⁹⁴.

У цілому ж у пострадянському просторі можна говорити про співіснування у 1991-2001 роках трьох великих способів писання історії: 1) старого радянського, 2) нового національного (що в багатьох випадках продовжує традиції дорадянських історіографій) і 3) найновішого, що радикально заперечує радянську схему, але водночас ставить під сумнів наукову вартість національної парадигми і пробує писати історію по-новому. Кожний із цих способів являє собою «ідеальний тип», уживаючи термін Макса Вебера. Коли мова заходить про окремих істориків, то серед них важко виділити такі «чисті типи»: багато з них або водночас пробують

⁹² Kivimäe S., Kivimäe J. Geschichtsschreibung und Geschichtschreibung in Estland // Klio ohne Fesseln... S. 159-170; Mizans K. Geschichtswissenschaft in Lettland nach 1990. Zwischen Traditionen und Neuorientierung // Ibid. 179-193; Nikžentaitis A. Die Geschichtsschreibung in Litauen: Zehn Jahre nach der Wende // Ibid. 199-218.

⁹³ Ungureanu C. Die Historiographie in der Republik Moldova im vergangene Jahrzeit // Klio ohne Fesseln... S. 229-236. Про білоруську історіографію див. примітку нижче.

⁹⁴ Maier K. Geschichtschreibung und Geschichtsforschung in Estland – Zwischenbilanz von 1988-2001 // Klio ohne Fesseln... S. 170.

поєднувати між собою різні типи, або еволюціонують від одного до іншого способу писання. Загальну еволюцію кожної національної історіографії можна описати власне за тим, наскільки історики відійшли від одного полюсу (радянської схеми) і наблизилися до іншого (критики національної парадигми). Білоруська історіографія в перші роки по проголошенню білоруської незалежності пережила захоплення національною парадигмою. Однак цю назагал позитивну тенденцію було призупинено й навіть відкинуто після утвердження режиму Лукашенка. Тому панівні позиції тут нині посідають прихильники радянської схеми, злегка оновленої окремими білоруськими сюжетами. В російському випадку перехід до національної парадигми був набагато послідовнішим, не бракувало також і її критиків. Однак, як і в білоруському випадку, зміна політичного клімату з приходом до влади нового президента витворила нову інтелектуальну атмосферу: з одного боку, офіційній критиці піддано тих істориків, які дозволяють собі критикувати національні міти, з іншого боку – робляться спроби відживити суміш радянської та російської патріотичної схеми⁹⁵. Досі у російському випадку ця загрозлива тенденція стосувалася тільки підручників. Однак віднедавна, як пише Єлена Жукова у своєму огляді російської історіографії, академічні історики почали з тривогою дивитися на свої годинники: «Можливо, їх “золотий час” [академічної свободи. – Я. Г.] уже добігає кінця?»⁹⁶.

Українська історіографія, порівняно з білоруською і російською, може втішатися кращими умовами. Як і в Білорусі та Росії, еволюція політичного режиму привела до посилення авторитарних тенденцій. Специфікою українського випадку є, однак, наявність життєздатного громадянського суспільства і публічної сфери, які український авторитарний режим таки не може опанувати. Навпаки: завдяки тому, що значна кількість істориків є активними і в державній, і в громадській сферах, це опозиційне суспільство проникає у державні академічні інституції, створюючи там острови інтелектуальної свободи. Попри те, що офіційний істеблішмент пробує накинути нову офіційну схему, побудовану на суміші радянської та національної парадигми, ці спроби приречені на невдачу через наявність критичної маси незалежних істориків, незалежних інституцій та незалежних видань. Вони розвінчують офіційну схему, виявляють її досить низькі академічні стандарти і не тільки декларативно виступають за повноцінну інтеграцію української історіографії у світову науку, але й намагаються зреалізувати це завдання у своїх конкретних дослідженнях. Власне наявність цього середовища робить спектр української історіографії максимально широким і повноцінним. І це можна вважати головним здобутком тих змін, які сталися в Україні після 1991 р.

Українська історіографія не може похвалитися іншими аж такими великими надбаннями чи радикальною трансформацією. Однак вона сильно відбігла від тої ситуації, коли можна було правомірно ставити питання: «Чи існує українська історична наука?». Її найбільшими успіхами можна вважати інституційну

⁹⁵ Sahanovych H. Nationaler Aufbruch und politische Reaktion: Zehn Jahre Historiographie in Belarus // *Klio ohne Fesseln...* S. 137-149; Lindner R. Weißrußland – Geschichte und Politik im postsowjetischen Diskurs. Ein Kommentar // *Ibid.* S. 151-157.

⁹⁶ Zubkova E. „Goldene Zeit“ der Geschichtsforschung? Tendenzen der postsowjetischen Historiographie in Rußland // *Klio ohne Fesseln...* S. 91.

диверсифікацію, урізноманітнення способів писання історії. Це не так уже й мало, зважаючи на стартові умови української історіографії у 1991 р. Тому, хоч як це дивно може звучати, впровадження порівняльного контексту дає підстави назагал для позитивнішої оцінки, аніж та, котру можна зробити на основі аналізу тільки внутрішнього стану української історичної науки.

Yaroslav HRYTSAK

**Ukrainian Historiography.
1991-2001: Decade of Transformation**

The articles reviews the developments of Ukrainian historiography in the first post-communist decade. An analysis of institutional changes reveals tendencies toward decentralization of academic production and increase of its diversity, on the one hand, and attempts to preserve its dominant position by the former academic establishment, on the other. A special focus is made on emergence of those new milieus that are consciously engaged in theoretical issues in their efforts to modernize historical studies and to overcome the national paradigm in historical writings. The general conclusion is that no matter how much is made much more still remains to be done. An introduction of a larger comparative context, that is national historiographies in the post-communist countries of the Central and Eastern Europe, leads to a more positive evaluation than the one that can be made on the base of an analyses of the changes within the Ukrainian historiography only.